

«Skal ei anden Ret være undergiven». Jurisdiksjonen ved Fritzøe jernverk i Larvik grevskap på 1700-tallet

“*Thou shalt no other court be submissive*”. Jurisdiction at Fritzøe Ironworks in Larvik County in the 18th Century

Anita Wiklund Norli

Førsteamanuensis i historie, Institutt for økonomi, historie og samfunnsvitenskap, Handelshøyskolen, Universitetet i Sørøst-Norge

anita.norli@usn.no

Sammendrag

Det førmoderne samfunnet var preget av rettspluralisme, og enkelte samfunnsgrupper kunne være underlagt flere parallelle rettssystemer. Da Larvik grevskap ble organisert som eget jurisdiksjonsområde på slutten av 1600-tallet, kom arbeiderne ved grevskapets jernverk til å være underlagt både bergjurisdiksjonen i Norge og grevens birkejurisdiksjon i tillegg til den overordnede kongelige jurisdiksjonen. Rettsordningen ved Fritzøe jernverk ble således uryddig og uklar. Derfor ble rettsapparatet i grevskapet omorganisert før midten av 1700-tallet, en omorganisering som førte til en fastere og tydeligere struktur der forholdet mellom grevens jurisdiksjon og bergretten, ble avklart. Grevens juridiske maktområde ble styrket på den måten at han i siste del av århundret, gjennom sin lokale administrasjon, kunne utøve en tilnærmet ubeskåret birkejurisdiksjon over sine undersåtter ved jernverket. I denne prosessen spilte byfogden en sentral rolle.

Nøkkelord

rettshistorie, birk, birkejurisdiksjon, bergjurisdiksjon, grevskap, jernverk, arbeidere

Abstract

Legal pluralism was characteristic of pre-modern society, and social groups could be subject to several parallel legal systems. The organization of Larvik County, with its own area of jurisdiction in the late 1600s, caused the workers at the county's ironworks to become subject to both the mining jurisdiction in Norway and the county birch jurisdiction, in addition to the overall state jurisdiction. The court system at Fritzøe ironworks thus became confusing and unclear. Therefore, the legal system in the county had to be reorganized, and this happened before the mid-1700s, a reorganization that led to a firmer structure and a clearer distinction between the county's jurisdiction and the mining jurisdiction. This strengthened the count's legal sphere by the fact that in the latter part of the century, through his local administration, he was able to execute an almost unrestricted birch jurisdiction over his subjects at the ironworks. In this process the bailiff played a central role.

Keywords

Legal history, birch, birch jurisdiction, mining jurisdiction, county, ironworks, workers

Innledning

Da Ulrik Fredrik Gyldenløve fikk tildelt Larvik grevskap av Fredrik III i 1671, ble grevskapet samtidig utskilt som et selvstendig rettsområde ved siden av den kongelige; det ble et eget birk.¹ Dette var den første adelige birkeretten som ble opprettet i Norge etter at eneveldet var innført. Grev Gyldenløve var i en særstilling som uekte sønn av kongen. Fra 1664 til 1699 innehadde han dessuten stattholderembetet i Norge. I kraft av privilegiene hadde greven hals- og håndsrett og retten til sikt og sakefall i grevskapet sitt. I det ligger myndighet til rettslig å tiltale personer og la dem dømmes og straffes, altså en påtale- og eksekutivmakt. Greven hadde også personlig rett til inntektene dette ga, for eksempel pengebøter som ble pådømt i en rettsak. Selv om det ble dømt etter den samme loven som i Norge for øvrig, nemlig Christian V.s Norske Lov, kom rettsordningen i grevskapet til å avvike fra ordningen i resten av landet på flere områder.

Artikkelen, som bygger på et kapittel i min avhandling om sosiale og kulturelle forhold ved Fritzøe jernverk i tidlig nytid, beskriver og analyserer utviklingen av jurisdiksjonen rundt arbeiderne under første halvdel av 1700-tallet.² Både generelle og spesielle forhold fikk innvirkning på den rettslige håndteringen i grevskapet. Artikkelen belyser hvordan rettsapparatet innad i grevskapssamfunnets ble avklart og strukturert. Den tar dessuten for seg to av de parallelle rettssystemene i Norge i tidlig nytid og undersøker forholdet mellom dem, nemlig den kongelige bergverksjurisdiksjonen og den adelige birkejurisdiksjonen i Larvik grevskap. Grevens jurisdiksjonsprivilegier kom etter hvert i konflikt med den kongelige bergverksjurisdiksjonen. Organiseringen av jurisdiksjonen ved Fritzøe jernverk, som var omfattet av grevskapsprivilegiene, var uavklart i den forstand at grevskapet var eget birk samtidig som det var slik at alle jernverk skulle være underlagt en felles bergverksjurisdiksjon.³ Det var grevens birkejurisdiksjon som etter hvert fikk forrang i denne interessekonflikten. Gjennom å undersøke hvordan konflikten utviklet seg og vurdere ulike hensyn og prioriteringer som ble foretatt underveis, vil vi kunne drøfte utfallet, og vurdere hvilken betydning det hadde for arbeidernes rettsikkerhet.

I det tidligmoderne Norge fantes det flere parallelle rettssystemer, både adelige og geistlige, i tillegg til det statlige eller kongelige. Dag Michalsen gir et historisk overblikk over de parallelle rettssystemene – som også beskrives som en rettslig pluralisme – og utviklingen mot en rettslig sentralisme i siste halvdel av 1700-tallet, i artikkelen «Den rettslige pluralismens historie».⁴ Rettslig pluralisme var vanlig over hele Europa gjennom middelalderens føydalisme og inn i tidlig nytid. Den tyske rettshistorikeren Thomas Duve har vært opptatt av dette og peker på hvordan standssamfunnets privilegieordninger skapte egne rettssystemer, slik tilfellet er for grevskapene.⁵

Det er få undersøkelser av adelig birkerett i Norge. Jørn Øyrehagen Sunde bidrar til kunnskap om birkejurisdiksjon i boka *Den juridiske komedien*.⁶ Øystein Rian berører vestfoldgrevens jurisdiksjonsprivilegier i sin bok om Vestfolds historie i grevskapstiden, der han beskriver hvordan birkerettsprivilegiene er en del av og bygger opp under grevens maktgrunnlag.⁷ Vi skal se at Lauritz Fabricius, fogden som kom til Larvik fra København i

1. I tillegg til Larvik grevskap fantes da følgende birk i Norge: grevskapet Jarlsberg (Griffenfeldt) fra 1673, baroniet Rosendal fra 1678, samt Lysekloster og Halsnø kloster fra 1661 og Svanøy fra 1685 (Imsen & Winge 1999, s. 48f).

2. Norli 2017, s. 268 ff.

3. Det var ikke bare i Larvik grevskap at grensene mellom bergjurisdiksjonen og den alminnelige jurisdiksjonen var uklare. I 1730-årene var det konflikter både ved Moss jernverk, Hassel jernverk, Egeland jernverk, Selbu koperverk og sølvverket på Kongsberg (Nagel 1986, s. 180 f).

4. Michalsen 2009.

5. Duve 2008.

6. Sunde 2007, s. 110 ff.

7. Rian 1980.

første halvdel av 1700-tallet, fikk stor innflytelse på utformingen av den lokale jurisdiksjonen. Dette harmonerer med at det i denne perioden ble stilt større krav til rettsbetjentenes utdanning og kompetanse, noe Jørn Øyrehagen Sunde behandler i sin avhandling *Fornuft og erfaringhet*.⁸

Det er naturlig nok skrevet mer om adelig birkejurisdiksjon i dansk sammenheng. Henrik Lerdam gir en oversikt over utviklingen av den danske birkeretten fra de eldste tider og fram til år 1600 i oversiktsverket *Birk, lov og ret*.⁹ Lotte Dombernowsky og Anette Faye Jacobsen har også bidratt med viktig forskning når det gjelder lensherrenes juridiske virksomhet.¹⁰ Dorte Kook Lyngholm tar i sin avhandling om birkeretten ved Clausholm slott på Jylland for seg en enkelt birkejurisdiksjon og gjør en sammenligning mellom virksomheten i birkeretten og den alminnelige rettspraksisen i Danmark.¹¹

Kildematerialet for denne undersøkelsen er hentet fra arkivet etter Larvik grevskap i statsarkivet på Kongsberg. Dessuten er J. C. Bergs kildesamling *Breve angaaende Laurvig Grevskab* og J. H. Schous register over kongelige forordninger benyttet.¹² Grevskapsarkivet er omfattende og inneholder flere bokser med brevmateriale etter kommunikasjonen mellom sentraladministrasjonen i København og grevens administrasjon i Larvik. Størstedelen av tingbøkene etter birketings over- og underretter er også bevart og befinner seg i arkivet etter grevskapet.

Illustrasjon 1. Ulrik Fredrik Gyldenløve.

Larvik museum/digitaltmuseum.no. HL.08264 (CC BY-SA).

8. Sunde 2006.

9. Lerdam 2004.

10. Dombernowsky 1983; Jacobsen 2008.

11. Lyngholm 2013.

12. Berg 1839; Schou 1795.

Jurisdiksjonen i grevskapet fram til 1729

Greven utnevnte selv sine embetsmenn og dommere. Formelt var det krav om kongelig konfirmasjon på slike utnevnelser, men helt fram til 1731 unnlot grevene likevel å søke om dette. Årsaken til unnlåtelsen kan ha vært at det ville være lettere å kvitte seg med betjenter som bare var konstituert hvis han mente at de ikke gjorde en god nok jobb. Fra 1731 kom kongen imidlertid med krav om konfirmasjon.¹³ Dette kravet kan ses i sammenheng med det Jørn Øyrehagen Sunde har kalt «framveksten av eit metodisk medvit» i den dansk-norske juridiske diskursen.¹⁴ På 1730-tallet kom det flere forordninger som skjerpet kontrollen med rettsvesenet; fra 1735 skulle alle livsdommer appelleres til Høyesterett før eksekvering, og i 1736 kom kravet om juridisk utdanning for dommere. Statens sentraliserende juridiske politikk var ment å bedre rettssikkerheten for allmenheten.¹⁵

En revisjon av jurisdiksjonen rund arbeiderne ved Fritzøe jernverk faller i tid sammen med denne generelle innskjerpingen i rettsystemet i tidlig nytid. Hvordan det sto til med den formelle kompetansen til dommerne i Larvik grevskap i første halvdel av 1700-tallet, er usikkert. Den eneste vi med sikkerhet vet at hadde studert jus, er Lauritz Fabricius, som var byfogd fra 1729 til 1742.¹⁶ Han fikk som sagt en framtreddende rolle i struktureringen av grevskapets jurisdiksjon.

I 1688 gjorde greven flere forandringer både i rettsvesenet og i den øvrige administrasjonen av grevskapet. Først da ble det opprettet en overbirkerett samt embeter for overbirkereddommer- og overinspektør. Greven hadde sin faste residens i København. Overinspektør-

Illustrasjon 2. Overinspektør Lauritz Fabricius.

Norsk folkemuseum/digitaltmuseum.no.
NF.00607-951.

13. Storengen 1975, s. 36.

14. Sunde 2006.

15. Michalsen 2009.

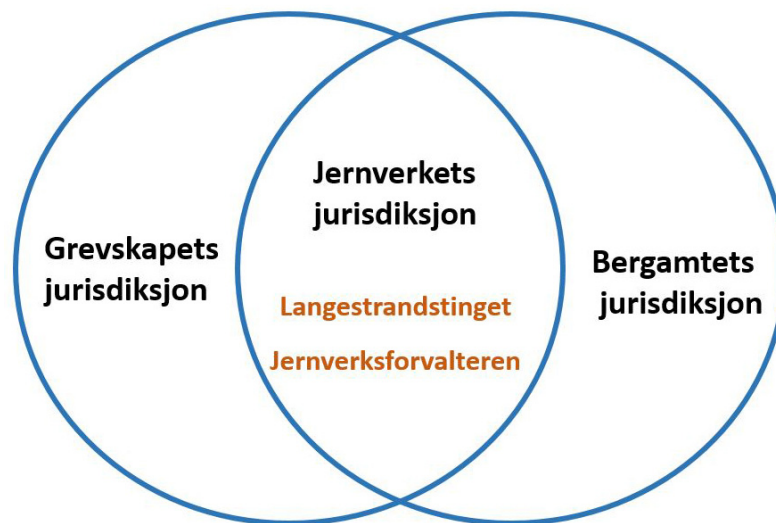
16. Storengen 1975, s. 34.

ren fungerte som øverste leder og administrator lokalt i grevskapet og ble kalt grevens «vicarius».

Langestrandtinget var på 1700-tallet den samtidige, lokale benevnelsen på vernetinget for arbeiderne ved Fritzøe jernverk. Det hang sammen med at administrasjonen og hovedverket lå på Langestrand ved Larvik by.¹⁷ Forløperen til Langestrandtinget var en bergrett som hadde blitt opprettet ved jernverket i 1673.¹⁸ Rettsmøtene for dette tinget ble gjennom hele perioden holdt i forvaltergården på verket. I begynnelsen var det fast ordning at overinspektøren og jernverksforvalteren dømte ved tingmøtene, fra 1706 overtok Larvik byfogd. Fra 1701–1845 var Larvik byfogd og Larvik sorenskriveri dessuten slått sammen til ett embete, og fra 1706 fungerte byfogden som administrator og dommer både på Langestrandtinget, på Larvik byting og på bygdetingene.¹⁹

Grevskapets overbirkerett hadde på 1700-tallet tingmøter tre ganger årlig og var appellinstans for alle dommer avsagt i grevskapets underretter (bytinget, bygdetingene og Langestrandtinget). Appellinstans for overbirkeretten var Høyesterett i København, ikke Overhoffretten i Christiania, slik det var for norske lagretter forøvrig. Lagrettemenne i overbirkeretten ble oppnevnt av byfogden blant Larvik bys borgere. I perioden 1688–1701 var Johan Bøckmann både overinspektør og overbirkedommer, og fra og med 1737 satt overinspektørene fast som overbirkedommere.²⁰

Grevskapets birkejurisdiksjon hadde sin myndighet etter et territorialprinsipp. Jurisdiksjonens område var sammenfallende med grevens eiendommer. Dette kom i konflikt med bergverksjurisdiksjonens personalitetsprinsipp, som plasserte arbeiderne ved jernverket under Overbergamtets jurisdiksjon. Dette var bygget på bergverksallmuens tilknytning til bergverkene, jernverkene, kobberverkene og sølvverket.²¹ Arbeiderne ved verket var dermed underlagt et rettssystem i skjæringspunktet mellom Larvik grevskap som eget birk og Overbergamtets jurisdiksjon.

Illustrasjon 3. Arbeiderne ved Fritzøe befant seg i skjæringspunktet mellom bergverksjurisdiksjonen og grevskapets birkejurisdiksjon.

17. Domstolen som ble opprettet på jernverket for å dømme i saker angående betjenter og arbeidere ved Fritzøe jernverk, ble antakelig kalt Langestrandtinget på folkemunne allerede fra starten av, da bergretten ble opprettet i 1673.

18. Tingbøkene er bevart fra 1710 og katalogisert som «spesielle tingbøker» under Larvik byfogd.

19. Storengen 1975, s. 13.

20. Ordningen ble fast etter overbirkedommer Gottlender død i mai 1737.

21. Modellen for disse prinsippene er beskrevet av Dag Michaelsen i artikkelen «Den rettslige pluralismens historie», Michaelsen 2009, s. 133.

Styringsdokumentene som regulerte jurisdiksjonen i grevskapet og ved jernverket

Før vi går tilbake til de uklarhetene og uoverensstemmelsene dette førte til gjennom første halvdel av 1700-tallet, må vi gjennomgå styringsdokumentene som regulerte jurisdiksjonen i grevskapet og ved jernverket, hva som fantes av sentrale bestemmelser fra den dansk-norske staten, og hva som gjaldt spesielt for grevskapet og Fritzøe jernverk.

Det var *Bergordinansen* av 23. juni 1683 som regulerte forholdene ved norske bergverk.²² Den første *bergordning* for Norge hadde blitt utformet på tysk etter saksisk forbilde i 1539 og blitt vedtatt på Herredagen i Odense i 1540. Ordinansen hadde bestemmelser om enkelte rettigheter i et arbeidsforhold, blant annet ved skader og dødsfall.²³ En fast bergjurisdiksjon ble etablert da *Bergamtet* ble opprettet som en sentral bergverksadministrasjon i Christiania 16. august 1654. Det ble flyttet til Kongsberg i 1686, og Overbergamtsretten ble ved reskript av 12. februar 1687 bestemt å være overrett i bergverkssaker.²⁴ Den besto av en overberghauptmann og 8 andre bergembetsmenn og skulle føre kontroll med all bergverksdrift i Norge. Herredagen var appellinstans fram til 1660, deretter Høyesterett.²⁵ Bergamtet ble tillagt jurisdiksjonsmyndighet i alle «bergverkssaker» og var appellinstans for alle saker fra bergverk som hadde jurisdiksjonsrett.²⁶ Ordningen understreker hvor viktig bergverksdrift var for kongen og staten. Dette bekreftes ytterligere ved at verkene fikk tildelt særlige privilegier. I kongelige privilegier for kobber- og jernverkene i Norge av 1687 bestemmes det i § 9 at:

Alle Betiente og Arbeidere, som virkelig ere i Værkernes Tieneste ved Gruverne og Hytterne og der holde Dug og Disk, skal være frie for Udskrivelse, Personelle Skatter og andre Besværinges, og alene være Berg-Retten og Berg-Amtets Jurisdiction undergivne.²⁷

Rammene for grevens rettigheter og myndighet ble fastsatt i de generelle privilegiene for grevskapene under eneveldet, sammen med lensbrev og privilegier for Larvik grevskap og Fritzøe jernverk spesielt. Det første *lensbrevet* på Larvik grevskap ble gitt grev Ulrik Fredrik Gyldenløve da grevskapet ble opprettet den 29. september 1671.²⁸ Hammerhyttene under Fritzøe defineres her uttrykkelig som en del av lenet:

... og derunder beregnet: Stampe-Møller, Hammer-Hytter og Qværnerne, som hver giver sin sær Rettighed og Udgift; [...] Fritzøe- paa den venstre Side Elven beliggende Jernverk, med dets masovn Hammer Smide med alt des Ankleef²⁹ af Dammer, Render, Broer, Bygning, Kulhuse og alt, saavidt paa det Sted er og til Jernverkets Brug forstaaes ...

Ved opprettelsen av grevskapet ble det altså bygget på de gamle eiendomsforholdene, og i lensbrevet vises det til Jordeboka for å fastslå hva som hørte under hovedgården Fritzøe, og det tilgodeses videre at grevskapet skulle

... herefter nyde og have alle de Friheder, Herligheder og Benaadninger, som noget Grevskab, efter de greverne forundte sær Friheder, nu med banaadet er, eller herefter med benaades kunde. Birk, Hals og

22. Schou 1795, s. 368.

23. Om de spesifikke bestemmelsene i bergordinansen, se Norli 2017, s. 147ff.

24. Fogtman 1803, s. 355.

25. Fra 1643 til 1653 var det to berghauptmenn i Norge, en sønnafjells og en nordafjells. De ble i 1653 erstattet av bergmestere. Berghauptmannen sønnafjells ble i fortsettelsen likevel kalt overberghauptmann (Moen 1978, s. 44).

26. Nagel 1985, s. 167.

27. Schou 1795, s. 541.

28. Disse dokumentene er samlet og publisert av J. C. Berg i 1839 (Berg 1839, s. 543ff).

29. Anklebe = høre med, avledet av det tyske verbet *ankleben*.

Haand, Sigt og Sagefald udi Byen Laurvigen og over alt bemelte Grevskabs nu her specificeret District, samt Tiende-Frihed af de hertil hørende og underliggende Sauger og jernverk.

Formuleringen «de grevene forundte sær Friheder» peker tilbake på de jurisdiksjonsmyndighetene greven av Larvik, i kraft av grevetittelen, allerede var tildelt. Hals- og håndsretten og retten til å innkreve bøter ble gitt godseiere allerede ved opprettelsen av eneveldets nye adel den 24. juni 1661. Presiseringen av adelens rangordning, med grevene som de høyest privilegerte, fastslås i privilegiene av 25. mai 1671, samme dag som Gyldenløve ble tildelt grevetittelen. Da fikk alle grever og baroner i Danmark-Norge birkerett.³⁰

Over 20 år etter det første lensbrevet for grevskapet ble et *Extencions-Patent* utstedt, også kalt *Det senere Lehnsvrev eller Patent på Laurvigs Grevskab*. Det er datert den 27. februar 1692 og besørget at det greven hadde ervervet seg av eiendom i den mellomliggende tiden, ble innført i jordeboka og «opdraget» til len sammen med godset i brevet fra 1671.³¹ Det betyr at det gamle Nes jernverk ved Halleelva i Brunlanes nå ble innlemmet i lensgodset.

De første *privilegiene for Fritzøe jernverk* ble utstedt den 14. mai 1673.³² Den 6. artikkelen i dette privilegiebrevet handler om jurisdiksjonen over arbeiderne. De som var fast ved verket, skulle være fri for skyssplikt, innkvartering av soldater og slippe utskrivning i fredstider. Bergverkets betjenter skulle ikke være underlagt annen rett enn bergretten. Bøtene som de eventuelt ble idømt, skulle forvalteren sørge for at gikk til «Verkets nødtørftige og forarmede Bergfolks Underholdning», og ingenting annet.

Nye privilegier for Fritzøe jernverk ble utstedt 10. september 1689.³³ I tillegg til bestemmelsene fra 1673 ble det presisert at betjenter og arbeidere også skulle ha fritak for konsumsjons- og folkeskatt. Ellers var bestemmelsene nøyaktig som i 1673, selv om ordlyden i paragrafene kunne avvike noe.

Langestrandstingets jurisdiksjon i krysningpunktet mellom grevens privilegier og Overbergamtet

Med bakgrunn i at styringsdokumentene som har blitt presentert ovenfor ikke var entydige i sine bestemmelser, forble jurisdiksjonen rundt jernverkets ansatte uklar fram mot midten av 1700-tallet. Det kan dessuten se ut til å ha vært opp til tilfeldighetene om jernverksarbeiderne og beboerne på Langestrand ble stevnet for bytinget eller for bergretten ved jernverket.

Mot slutten av 1720-årene ble Lauritz Fabricius hentet til Larvik fra grevens kontor i København. Han ble først byfogd, dernest overinspektør fra 1742. I årene 1729, 1732–33 og 1742 var det utstrakt korrespondanse mellom grevens to administrasjoner, den i København og den i Larvik, angående ordningen av tinget ved jernverket på Langestrand. Byfogd Fabricius opptrådte her som en aktiv brevskriver.³⁴ Allerede i 1729, året etter at han tiltrådte som byfogd, tok Fabricius tingordningen ved jernverket opp til diskusjon med administrasjonen i København.

Det første misforholdet Fabricius ville rydde opp i, var at han som byfogd i Larvik ikke var beskikket til å virke som dommer og skriver i noen annen sammenheng enn ved bytinget. Det uklare skillet og sammenblandingen mellom Langestrandstinget og Larvik byting

30. Schou 1795, s. 83ff.

31. Berg 1839, s. 564.

32. Ibid., s. 527.

33. Ibid., s. 577.

34. SAKO, Larvik Grevskap, 3 Greven, 31 pakkesaker, 1A.

ble problematisk i praksis. Som byfogd ved bytinget i Larvik var Fabricius ubekvem med å holde rettsmøter i jernverksforvalterens hus, der forvalteren var presiderende. Skulle han administrere dette tinget ved verket, ønsket han først å bli formelt beskikket til å lede og dømme ved det som da var en underrett under bergamtet, men med grevskapets overbirkerett som appellinstans. Fabricius kritiserte også at retten fram til da ikke hadde hatt de foreskrevne åtte lagrettemenn, og at den dermed ikke hadde full myndighet. Han ba derfor greven om å ordinere en «aparte» rett for betjenter og arbeidere, samt de som bodde på Langestrand og arbeidet ved jernverkets vekt. Samtidig sendte han forslag til et beskikkelsesbrev som han mente greven kunne bruke ved innsettelse av byfogden som administrator av denne retten, og han foreslo å bruke benevnelsen *Langestrandstinget*, eller «Fritzøe jernverks underrett». Dette beskikkelsesbrevet hadde han formulert fiks ferdig i jeg-form (!) på vegne av greven. Retten skulle forrette alle skifter, auksjoner og arrester ved verket, ha åtte lagrettemenn, som alle skulle avlegge ed for overbirkedommeren, og grevskapets overbirkerett skulle være appellinstans.

Jernverksforvalteren, Niels Friis, engasjerte seg også i saken. Fabricius' utspill gjorde ham usikker på om byfogden ville tilrane seg oppgaver og rettigheter i jernverksjurisdiksjonen som egentlig tilkom ham som forvalter. Ifølge instruksen kunne nemlig forvalteren – for å «opprettholde moral og arbeidslyst» – for mindre forseelser så som «banden og svergen» og oppsetsighet ilegge straffer som «Fængsel, med Jern, med Vand og Brød og deslige, eller, om ingen Forbedring er at vente, med cassation fra Verket.»³⁵

Det endte med at overinspektøren, ikke greven selv, etterkom byfogd Fabricius' krav, og den 16. mai 1729 utstedte han en beskikkelse omtrent slik som Fabricius hadde formulert den.³⁶ Fra denne datoen var byfogden alene administrator for Langestrandstinget, uten at forvalteren for jernverket hadde sete ved tinget. Jernverksforvalteren ved Fritzøe fikk dermed ikke samme rolle ved Langestrandstinget som forvalterne (faktorene) hadde ved skrådomstolene på svenske jernbruk. Der hadde faktoren reell domsmyndighet.³⁷ På den annen side beholdt Fritzøe-forvalteren ansvaret for å straffe i små forseelser, slik det var formulert i forvalterinstruksen.

Jurisdiksjonen ved verket på Langestrand hadde imidlertid fortsatt uklare aspekter, og diskusjonen fortsatte gjennom de første årene av 1730-tallet. Nå handlet det om en maktkamp for å få en avklaring vedrørende skillet mellom grevens jurisdiksjon og bergamtets. Grevens interesser kom i konflikt med kongens. Det var maktpåliggende for kongen å ha

35. Instruks for Terkelsen 1740, SAKO, Larvik grevskap, 1 personalforvaltning, 12 pakkesaker, rekke 4.

36. SAKO, Larvik grevskap, 0 Kontor 07, brev fra diverse, rekke 2, nr. 1.

37. I Sverige hadde trekk fra laugsvesenet i middelalderen også blitt med over i arbeidssamfunnene ved de svenske jernverkene. På 1600-tallet hadde det blitt opprettet et eget hammersmedskrå etter mønster fra andre håndverkskrå i Sverige, og jernbergsordningen av 1649 bestemte at bergmesterne skulle holde årlige ting med bruksfolket, såkalte «hammerting». Ved avsidesliggende bruk ble häradsrätten brukt. Etter hvert ble det slik at hammertingene alternerte årlig mellom brukene. «Tingmenigheten utrgjordes av ämbetsfolket, smederna och deras medhjälpare, samt brukens övriga tjänstefolk,» skriver Boëthius. Det var alltid bergmesteren som ledet retten. Rettens sammensetning besto av bergmesteren, bergsfogden og 4–6 smeder. Slik fikk arbeiderne selv delta i disse domstolene. I 1756 ble domstolene i jernbergslagene sammenslått til bergsting. Hammersmed- og masmesterordningene fra 1766 bestemte at hammersmedsoldermannen og masmesteroldermannen skulle avlegge dommered og være bisittere ved bergstingene, og Sverige var delt i fem overmasmesterdistrikt (Boëthius 1951, s. 157 og Karlsson 1990, s. 87, 120). Anders Florén analyserer i sin avhandling om Jäders bruk maktforhold ved dette bruket i perioden 1640–1750. Her beskriver han også utviklingen når det gjelder hammerskråets sammensetning og funksjon. På 1700-tallet tok faktorene selv sete i skrået; de hadde nøkler til skråets skrin, og møtene ble holdt i faktorgården. Protokollene viser at skrået ikke tok beslutninger med henvisning til noe eget skråreglement, men viste til generelle bestemmelser for hele riket. Slik skilte jurisdiksjonen ved svenske bruk seg fra de tradisjonelle svenske skrådomstolene; de hadde ikke et skråreglement, og de ble ikke ledet av en oldermann i faget (Florén 1987, s. 222 ff).

kontroll over sine egne økonomiske interesser i Norge. Derfor var det innstiftet en egen bergverksjurisdiksjon fra midten av 1600-tallet. Fritzøe jernverk var på den annen side larvikgrevenes viktigste inntektskilde, slik at for dem var det avgjørende at jurisdiksjonsprivilegiene også omfattet arbeiderne ved verket.

Uklarhetene åpenbarte seg i en sak i 1730-årene. En masmester ved Fritzøe fikk stevningsvarsel fra bergamtets domstol på Kongsberg i desember 1732. Tidligere hadde masmesteren arbeidet ved Hassel jernverk, og da han fikk reisepass derfra,³⁸ var han skyldig Hassel-verket 80 riksdaler. Han hadde fått avskjed «under løfte at ville stræbe til mindelig betalling», men det hadde foreløpig ikke skjedd. Masmesteren ble stevnet av assessor Weichart ved Hassel jernverk til å møte for bergamtsretten den 26. mars 1733. Masmesteren hadde svart assessoren at han ikke visste seg å være skyldig noe, og hvis noen ønsket å stevne ham, måtte det bli for hans eget verneting ved jernverket i grevskapet.³⁹

Saken ble tatt opp med greven i København. Hadde en masmester ved Fritzøe plikt til å møte når han ble stevnet for bergamtsretten? I grevskapets og jernverkets privilegier framgikk det at det var greven som hadde domsmyndigheten over sine arbeidere. Fabricius argumenterte med dette ved å henvise til 1) privilegiene for kobber- og jernverkene i Norge fra 1687, der det i § 9 heter at alle betjenter og arbeidere ved slike verk skulle være underlagt bergrettens jurisdiksjon, og 2) i Fritzøe jernverks privilegier av 10. september 1689, § 5 og § 8. I § 5 blir det bestemt at bergverkets betjenter ikke skulle være underlagt annen rett enn bergretten, og at alle bøter skulle gå til underhold av trengende ved verket. Paragraf 8 slår fast at jernverket var å betrakte som det øvrige lensgodset som var gitt grevene, og at grevene eller deres fullmektiger skulle behandle det deretter. På disse tre paragrafene bygde Fabricius følgende argumentasjon: Fritzøe jernverks privilegier var nyere enn de generelle jernverksprivilegiene. Fritzøe jernverk var en del av lenet som var tildelt greven, og i lenet var greven gitt hals- og håndrett. Hvis betjenter og arbeidere ved verket skulle kunne fremme sine saker direkte til bergretten uten herskapets godkjenning, ville lensprivilegiene ikke være reelle. Dessuten ville en reise til Kongsberg være kostbar og besværlig for de involverte. Bare de sakene som omhandlet forhold mellom de ulike jernverkene, eller deres cirkumferenser, burde behandles under bergamtet.⁴⁰

Greven var imidlertid ikke interessert i å havne i en jurisdiksjonsstrid med Overbergamtet. Greven var i første halvdel av 1700-tallet gjentatte ganger i strid med jernverk i Telemark (Fossum og Bolvik) om cirkumferensgrenser, og slike saker ble behandlet ved bergamtets domstol. Derfor var det viktig for ham å ikke provosere unødige. Dette formidlet han både til overbirkedommeren og overinspektøren. Han skrev til overinspektøren:

...quæstionen om jeg kunde befale, at fra saadan Underret skulde til OberBircke-Retten i Laurvig og ej til dend Kongel: Berg Amts Rett paa Kongsberg appelleres udfordrer een nøyere deliberation og Overveyelse, paa det mand icke maatte henfalde i een jurisdictions Striid, som mueligen torde drage fortrædeligheter eftter sig.⁴¹

Det var altså spesielt ankegangen greven var usikker på. Han visste hvilke av betjentene i Larvik som innehadde aktuell kompetanse for å komme med en uttalelse, og instruerte derfor overbirkedommeren, overinspektøren, jernverksforvalteren, byfogden og en prokurator

38. Reisepass. Her: ikke i betydningen «oppsagt». Ingen arbeidere som var underlagt bergamtsjurisdiksjonen kunne reise fra arbeidsplassen sin uten at de hadde pass fra eieren eller en representant for eieren. Dette var blant annet for å forhindre at en arbeider som hadde stiftet gjeld ved verket, skulle reise fra denne forpliktelsen.

39. SAKO; Larvik Grevskap, 3 Greven, 31 pakkesaker, 1A.

40. SAKO; Larvik Grevskap, 3 Greven, 31 pakkesaker, 1A.

41. Ibid.

om å sende en felles betenkning om saken. Masmesteren ble bedt om å utebli fra rettsmøtet han var innstevnet til, og avvente en eventuell ny dato. Grevens bekymring for å legge seg ut med viktige personer i bergamtsadministrasjonen er åpenbar.

De fem konkluderte med at grevskapsprivilegiene og -patentet burde overstyre forordningene rundt bergamtsretten. I svaret refererte de til forordningene i kronologisk rekkefølge og hevdet at nye forordninger overstyrte gamle. Fritzøe jernverksprivilegier og grevskapspatentet var nyere enn de generelle privilegiene for jern- og kobberverk. I tillegg til disse argumentene la overinspektøren vekt på at grevskapetets jernverk var føydal- og ikke proprietær- eller allodialgods,⁴² slik som ved de andre jernverkene, og dermed måtte jernverket ses i juridisk sammenheng med resten av grevskapet. De generelle adelsprivilegiene, gitt under innsettelsen av den nye adelen i mai 1671, gjaldt derfor for grevskapet *inkludert* Fritzøe jernverk. Han vektla dessuten at denne spesielle saken ikke krevde avgjørelse av spesielt bergkyndige folk, og at det viktigste var at greven for framtiden beholdt jurisdiksjonen over jernverket ubeskåret:

... men over alt dette, saa er concequencen det eniste og betydeligste, faar det fremgang først, saa seer vel Naadig Herre at denne Langestrands Rett /: som i visse tilfælde baade var Naadig Herre mindste bekoskelig, til skick og orden ved Vercket at holde (...) nocksaa fornøden :/ afterdags er da afingen Sturcke.⁴³

Løsningsforslaget de fem kom fram til, var todelt: 1) De anså at det ble for kort tid til å foreta seg noe i den aktuelle saken, og at det derfor bare var å avvente utfallet. 2) Deretter ville de at greven skulle søke kongen om stadfestelse på sine privilegier knyttet til birkeretten i grevskapet. Det kom ikke i stand noen endelig og fullgod ordning for Langestrandstingets jurisdiksjon med denne saken heller, og utydelighetene vedvarte enda noen år.

Jernverkets jurisdiksjon løsrives fra byjurisdiksjonen

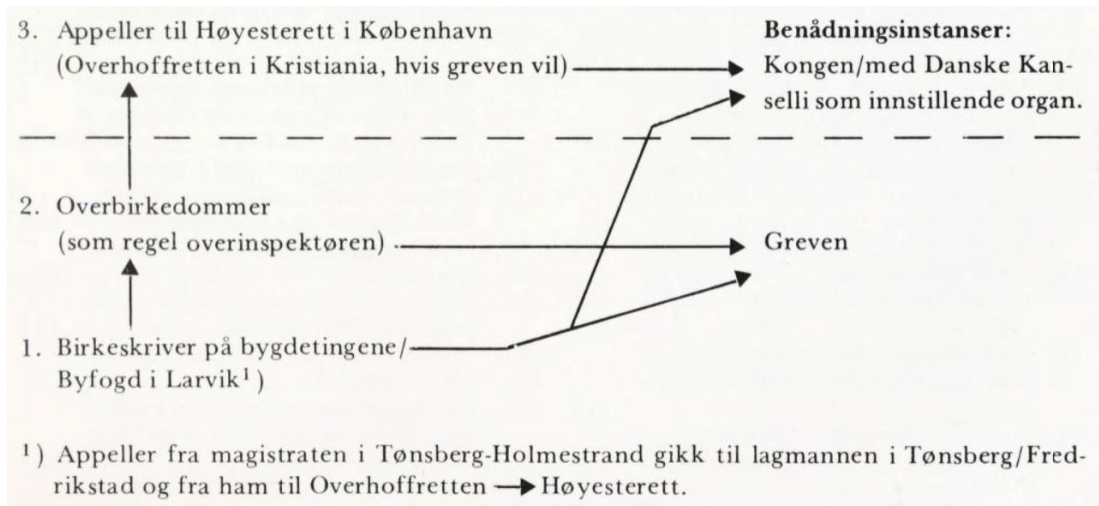
I januar 1740, da det skulle holdes skifte etter jernverksforvalter Friis, ble uklarhetene vedrørende jurisdiksjonen ved verket igjen tydelig. Byfogd Fabricius var usikker på hvilken myndighet han hadde til å forvalte skiftet. I et brev til overinspektøren skrev greven at det hadde vært en tilsvarende situasjon da den forrige forvalteren døde i 1729, og den gang var det selvfølgelig at byfogden fikk ansvar for skiftebehandlingen. En kommentar viser at bergamtet hadde vært innforstått med dette: «... ohne die geringste contradiction von Seiten des Königl. Berg-Amt.»⁴⁴

Etter grevens ordre kom Fabricius med en utredning og et forslag til ordning av jurisdiksjonen i mai 1742. Dette forslaget ble stort sett fulgt da greven ga sin skriftlige forordning i november 1742. Bergamtet skulle dømme bare i saker som angikk cirkumferensen og jernverkets forhold til andre verk eller eierinteresser, og bare saker som burde avgjøres av bergkyndige folk, skulle innstevnes under bergamtets domstol. I saker innad på verket ville Langestrandstinget være førsteinstans. Slik skulle det ikke være bare for de faste arbeiderne ved jernverket, men også for andre beboere på Langestrand. Ved grevens gruver i Arendal skulle det derværende lokale forvaltningsapparatet ta seg av sakene. Arbeiderne ved Fritzøes fraliggende avdelinger Nes, Barkevik, Moholt og Hagenes skulle høre inn under Langestrandstinget. Som bakgrunn for denne bestemmelsen ble det lagt vekt på reiseveien; det ville være veldig upraktisk og unødvendig dyrt om arbeiderne skulle reise til Kongsberg

42. Allodialgodset var grevens personlige eiendom.

43. SAKO; Larvik Grevskap, 3 Greven, 31 pakkesaker, 1A.

44. Ibid.

Illustrasjon 4. Appellordningen i grevskapet

Etter Rian 1980, s. 435.

for enhver rettssak. I tillegg til birkedommeren, som altså også var byfogd, skulle domstolen ha åtte edsvorne lagrettemenn, fire av jernverkets folk, og fire av de øvrige beboere på Langestrand. Jernverkets folk skulle være slik representert: 1) masmesteren eller formeren, 2) en av hammermesterne, 3) en hytteknekt og 4) en «af de andre fornuftige boesatte Arbeids Folk der kan læse og skrive». Appellveien skulle være via Overbirkeretten til Høyesterett i København.⁴⁵

Langestrandstinget var hermed lagt under grevens patrimoniale birkerett.

Konklusjon

Behovet for struktur hadde vært åpenbart, og det trengtes en avgrensning både mot bergamtets domsmyndighet og mellom rettsinstansene innad i grevskapet. Grevnen hadde behov for å samle alle som bodde i grevskapet under samme domsmyndighet, og dermed hindre at arbeidere løp fra gjeld og forpliktelser og skaffet arbeid ved andre verk. Men han var varsom med å kreve rettigheter i konflikt med kongens jurisdiksjonsområde. Så snart hans myndighet var endelig avklart, hadde han gjennom birkets jurisdiksjonsrett fått stadfestet muligheten til å utøve disiplin og kontroll over sine undersåtter. Saker som angikk verkets forhold til andre jernverk, skulle fortsatt fremmes for bergamtets domstol. Slik hadde den kongelige bergverksjurisdiksjonen fortsatt myndighet over Fritzøe jernverk.

Gjennom prosessen hadde Lauritz Fabricius spilt en tydelig rolle, først som byfogd, deretter som overinspektør. Han hadde juridisk utdannelse, og han hadde organisatorisk talent. Samtidig som han fikk en ordnet struktur over jurisdiksjonen ved jernverket og i grevskapet, bygde han opp sin egen karriere mot den øverste posisjonen i grevens hierarki, nemlig overinspektørembetet.

Utfallet hadde betydning for arbeidernes rettssikkerhet fordi bergverksjurisdiksjonen fungerte som en kontrollerende og begrensende faktor med hensyn til grevens absolutte myndighet. Når grevnen oppnådde en slik absolutt myndighet og delegerte den til de lokale betjentene, svekket det arbeidernes rettssikkerhet. Jernverksforvalteren beholdt fortsatt, etter kongelig forordning om jernverkene i Norge av 9. januar 1736, det delegerte ansvaret

45. Ibid.

for å avstraffe arbeiderne ved verket. Slik kunne han fortsatt straffe arbeiderne uten lov og dom.⁴⁶ At han kunne ilegge straff for «små forseelser», ble eksplisitt fastslått i senere forvalterinstruks. Denne myndigheten kan dermed også oppfattes som delegert gjennom grevens instruks til overinspektøren. Det var pålagt overinspektøren å sørge for at det ble opprettholdt et godt forhold mellom forvalteren og arbeidsfolkene, det vil si at folkene skulle adlyde sin forvalter som øvrighetsperson.⁴⁷

I 1766 kom det instruks fra stiftsamtmann Benzons om at det bare var de fast ansatte ved jernverket som skulle høre under bergverksjurisdiksjonen og ha sitt verneting på tinget ved Fritzøe jernverk, altså det som gikk under benevnelsen Langestrandstinget.⁴⁸ Langestrandstinget må likevel ha fortsatt å fungere som verneting, ikke bare for jernverksarbeiderne, men for alle som bodde på Langestrand også etter dette. Overgangen til at bare arbeidere fikk sine saker innstevnet her, kom etter 1780.⁴⁹ Heller ikke det generelle forholdet mellom bergretten og det øvrige statlige rettsvesenet ble nærmere avklart før med Berganordningen i 1812.⁵⁰

Utrykte kilder

De utrykte kildene er hentet fra Statsarkivet på Kongsberg (SAKO)
SAKO, Larvik grevskap, 1 personalforvaltning, 12 pakkesaker, rekke 4
SAKO, Larvik grevskap, 0 kontor, 06 brev fra sentraladministrasjonen, rekke 1, nr. 2
SAKO, Larvik grevskap, 0 Kontor 07, brev fra diverse, rekke 2, nr. 1
SAKO; Larvik grevskap, 3 Greven, 31 pakkesaker, 1A

Litteratur

- Berg, J. C. (1839). *Breve angaaende Laurvig Grevskab* (Vol. 6). Christiania: Samfundet for det norske Folks Sprogs Historie.
- Blix, E. (1923). Larvik 1700–1750. I O. A. Johnsen (red.), *Larviks historie* (Vol. 1, 112–180). Kristiania: Grøndahl & Søn
- Boëthius, B. (1951). *Gruvornas, hyttornas och hamrnarnas folk: bergshanteringens arbetare från medeltiden till gustavianska tiden*. Stockholm: Tiden.
- Dombernowsky, L. (1983). *Lensbesidderen som amtmand: studier i administration af fynske grevskaber og baronier 1671–1849* (Vol. 8). København: Gads Forlag.
- Duve, Thomas (2008). *Sonderrecht in der Frühen Neuzeit*. Frankfurt am Main: Klostermann, s. 249–269.
- Florén, A. (1987). *Disciplinering och konflikt: den sociala organiseringen av arbetet: Jäders bruk 1640–1750* (Vol. 147). Stockholm: Distributor: Almqvist & Wiksell International.
- Fløystad, I. (1979). «Arbeidsmandens lod, det nødtørftige brød»: arbeiderlevkår ved Baaseland/Næs jernverk 1725–1807. (Avhandling) Universitetet i Bergen.
- Fogtman, L. (1803). *Kongelige Rescripter, Resolutioner og Collegialbreve for Danmark og Norge 1670–1699* (Vol 2). København: Gyldendal.
- Imsen, S., & Winge, H. (1999). *Norsk historisk leksikon: kultur og samfunn ca. 1500–ca. 1800*. Oslo: Cappelen akademisk forlag.
- Jacobsen, A. Faye (2008). *Husbondret: rettighedskulturer i Danmark, 1750–1920*. København: Museum Tusulanum.

46. Storengen 1975, s. 20.

47. SAKO, Larvik grevskap, 1 personalforvaltning, 12 pakkesaker, rekke 4.

48. SAKO, Larvik grevskap, 0 kontor, 06 brev fra sentraladministrasjonen, rekke 1, nr. 2.

49. Storengen 1975, s. 21.

50. Fløystad 1979, bind 2, s. 528.

- Karlsson, P.-A. (1990). *Järnbruken och ståndssamhället: institutionell och attitydmässig konflikt under Sveriges tidiga industrialisering 1700–1770* (Vol. 25). Stockholm: Jernkontoret.
- Lerdam, Henrik (2004). *Birk, lov og ret. Birkerettens historie i Danmark indtil 1600*. København: Museum Tusulanums Forlag
- Lyngholm, D. K. (2013). *Godsejerens ret. Adelenes retshåndhævelse i 1700-tallet – lov og praksis ved Clausholm birkeret*. Auning: Dansk Center for Herregårdsforskning og Landbohistorisk Selskab.
- Michalsen, D. (2009). Den rettslige pluralismens historie. *Lov og Rett*, 3/2009, s. 131–145.
- Moen, K. (1978). *Kongsberg sølvverk 1623–1957*. [Kongsberg]: Sølvverksmuseets venner.
- Nagel, A.-H. (1985). Avgjørelsesprosessen omkring bergprivilegier i Norge på 1700-tallet. I K. G. Andersson (red.), *Industri og bjergværksdrift: privilegering i Norden i det 18. århundrede. Det nordiska forskningsprosjektet: centralmakt och lokalsamhälle, beslutprocess på 1700-tallet* (Vol. publikasjon 5). Oslo: Universitetsforlaget.
- Norli, A. W. (2017). *Gud velsigne mit høye og Naadige hersckab, som mig haver forundt arbeyde; Sosiale og kulturelle forhold blant arbeiderne ved Fritzøe jernverk i perioden 1690–1790*. (Avhandling). Oslo. UiO.
- Rian, Ø. (1980). *Vestfolds historie i grevskapstiden 1671–1821*. Tønsberg: Vestfold Fylkeskommune.
- Schou, J. H. (1795). *Chronologisk Register over de Kongelige Forordninger og aabne Breve samt andre trykte Anordninger som fra aar 1670 af ere udkomne*. København: Breum.
- Storengen, H. (1975). *Grevskapet Laurvigen: en studie av et norsk birk 1701–64* (Hovedoppgave i historie). Universitetet i Oslo.
- Sunde, J. Øyrehagen (2006). «Fornuft og erfaring»: framveksten av metodisk medvit i dansk-norsk rett på 1700-tallet. (Avhandling). Universitetet i Bergen.
- Sunde, J. Øyrehagen (2007). *Den juridiske komedien. Ein antologi over tanke og praksis i den norske rettskulturen sin historie*. Bergen: Fagbokforlaget.